

ΑΝΑΙΜΑΚΤΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Μ. Γ. Βαρβούνης

Η λατρευτική πρακτική, με τις διάφορες μορφές της, καλύπτει το τελετουργικό μέρος της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς μιας κοινότητας¹. Το σκέλος των προσφορών, αιματηρών και αναίμακτων, αποτελεί μια σπουδαία πλευρά αυτής της διαδικασίας, καθώς καθορίζει και προσδιορίζει τις σχέσεις του ανθρώπου με το θείο, σχέσεις συχνά ανταποδοτικές και οικονομικά προκαθορισμένες.

Οι αιματηρές προσφορές έχουν μελετηθεί επαρκώς, σε μια σχετική μονογραφία του Γ. Ν. Αικατερινίδη², ενώ οι αναίμακτες περιμένουν ακόμη τη συνολική ερμηνευτική και ερευνητική προσέγγισή τους: στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν διάφορες μελέτες, μονογραφίες και άρθρα, για την αναίμακτη θυσιαστική προσφορά στην αρχαία ελληνική θρησκεία³, καθώς και μια μελέτη του Άγγελου Ν. Δευτεραίου για τις αναίμακτες προσφορές στη λαϊκή λατρεία των Θεσσαλών⁴. Μικρή συμβολή στην ερευνητική αυτή προσπάθεια

1. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*. Αθήνα 1995 (εκδ. Οδυσσέας).

2. Γ. Ν. Αικατερινίδης, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία—μορφολογία—τυπολογία*. Αθήνα 1979· συμπληρώσεις στη μελέτη του ίδιου, «Λαϊκή λατρεία και θρησκευτικές παραδόσεις στη Σαμοθράκη», *Πρακτικά Στ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 11-35.

3. Πρβλ. Μ. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας* (μτφρ. Αικ. Παπαθωμοπούλου). Αθήνα 1971, σ. 206. Επίσης βλ. και Κ. Kerényi, *Die Griechisch-Orientalische Romanliteratur in Religionsgeschichtlicher Beleuchtung*. Darmstadt 1952, σ. 189· ανάλογες αναφορές και στον Θαν. Κωστάκη, «Παροιμίες και παροιμιακές φράσεις στον Αριστοφάνη», *Λαογραφία* 24 (1966), σ. 159.

4. Άγγ. Ν. Δευτεραίος, «Αρχέγονες αναίμακτες θυσίες και προσφορές στη λαϊκή λατρεία των Θεσσαλών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 26-27 (1981-86), σ. 258-275.

φιλοδοξεί να προσφέρει η παρούσα μελέτη, με την εξέταση της παρουσίας αναίμακτων προσφορών στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Θάσου⁵. Τόσο το παραδειγματικό — εμπειρικό υλικό, όσο και τα συμπεράσματα που ακολουθούν προσφέρουν μια πρώτη συμβολή στο πολύ ενδιαφέρον αυτό ζήτημα, που οπωσδήποτε ενδείκνυται για μελλοντικές συνολικές προσεγγίσεις.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το ζήτημα των αναίμακτων προσφορών είναι ίσως πολύ ευρύτερο απ' όσο θα υπέθετε κανείς με την πρώτη εντύπωση, αφού στην κατηγορία αυτή μπορούν να περιληφθούν διάφορες πληροφορίες σχετικές με τη θρησκευτική χρήση τέτοιων προσφορών, που παρασκευάζονται ειδικά για μια ανάλογη περίπτωση. Μία σχετική πληροφορία από τη Θάσο, αφορά τη δοκιμασία της θαυματουργικής δύναμης του Τιμίου Ξύλου, του ξύλου δηλαδή που προέρχεται από τον Σταυρό του Χριστού· σε περιπτώσεις αμφισβητούμενων δειγμάτων, ζύμωναν κατά την εορτή της Υψώσεως του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) ψωμί χωρίς προζύμι⁶, έβαζαν μέσα το συγκεκριμένο κομμάτι ξύλου και περίμεναν, ως απόδειξη της γνησιότητός του, να φουσκώσει το ψωμί (σ. 28). Εδώ μάλιστα μπορεί να παρατηρηθεί ότι η πανελλήνια σχεδόν συνήθεια της συνδέσεως του νέου προζυμιού με την εορτή της Υψώσεως του Σταυρού αποκτά και χαρακτήρα δοκιμασίας των θαυματουργικών ιδιοτήτων κάποιου αντικειμένου με ιδιαίτερη θρησκευτική αξία.

Τα έθιμα του κύκλου της ζωής, με την εξαιρετική σημασία που συνήθως τους αποδίδεται, δεν εξαιρούνται από την πρακτική των αναίμακτων προσφορών. Δεν είναι ίσως άσχετη η προσφορά στον ανάδοχο από τους γονείς των «γλιγουδιών», γλυκισμάτων δηλαδή μαζί με καρύδια, σύκα, κουφέτα, σταφίδες, μύγδαλα και ρακί, που στέλνονταν με τη μαμή (σ. 43). Αντιστοίχως

5. Το υλικό προέρχεται από τη συλλογή του ΚΛ (= Κέντρο Ερευνής της Ελληνικής Λαογραφίας, της Ακαδημίας Αθηνών) χφ. (= χειρόγραφο) 1806 (Νικ. Αργυρίου, Καλλιράχη Θάσου, 1955). Για τον παραδοσιακό πολιτισμό του νησιού βλ. επίσης και τα δημοσιεύματα των Σμ. Γιολλάση-Τσιριταβή, «Θασιακά ήθη και έθιμα της πρωτοχρονιάς», *Θασιακά* 1 (1984), σ. 34-36. Απ. Μανακούδα, «Λαϊκό πανηγύρι στην Παναγία», *Θασιακά* 1 (1984), σ. 49-54. Αθ. Σπαθοπούλου, «Ο γάμος στο Θεολόγο της Θάσου», *Θασιακά* 1 (1984), σ. 60-66. Φ. Τριάρης, «Η γέννα στα παλιά χρόνια στη Θάσο και έθιμα γύρω απ' αυτήν», *Θασιακά* 7 (1990-91). Α' Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, σ. 91-98. Επίσης, Κ. Τσιάτας, «Δημοτικά τραγούδια Θεολόγου Θάσου», *Θασιακά* 2 (1985), σ. 59-64 και Ελ. Κοκκαλί-Ζαχαροπούλου, «Δημοτικά τραγούδια της Θάσου», *Θασιακά* 2 (1985), σ. 86-88.

6. Για τη σχέση της συγκεκριμένης γιορτής με την κατασκευή του προζυμιού που θα χρησιμοποιηθεί όλο το χρόνο βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*. Αθήνα 1992, σ. 95 και σημ. 4, όπου σχετική βιβλιογραφία για το προζύμι και μαγικούς-θρησκευτικούς τρόπους παρασκευής του.

ο ανάδοχος στέλνει κάθε Μεγάλη Πέμπτη ένα ψωμί με κόκκινο αβγό («κού-κλα»)⁷ μαζί με ένα κερί (σ. 44), μια ακόμη προσφορά ειδών διατροφής που σχετίζεται με συγκεκριμένη εορτολογική στιγμή.

Σχετική επίσης ίσως είναι η παρουσία λουλουδιών, σιταριού και ρυζιού ανάμεσα στα καταχύσματα με τα οποία ραίνονται τα προικιά της νύφης (σ. 52) και τα γαμήλια στέφανα⁸ (σ. 55), κατά διάφορες φάσεις των τελετών του γάμου. Το κρασί του ποτηριού από το οποίο ήπιαν η νύφη και ο γαμπρός θεωρείται, εξάλλου, ιδιαίτερης θρησκευτικής αξίας, γι' αυτό και δίνεται σε άγαμες κοπέλες που παραβρίσκονται στην τελετή, με σκοπό να πιουν για να παντρευτούν σύντομα (σ. 55), μια πρακτική γνωστή από διάφορες περιοχές του Ελληνισμού⁹.

Κατά την είσοδο του νέου ζευγαριού στο σπίτι του γαμπρού, όπου κατά κανόνα θα εγκατασταθούν σύμφωνα με την ανδροτοπική πρακτική των γαμήλιων στρατηγικών του νησιού, η πεθερά «μελώνει» τη νύφη, δηλαδή κρατά ένα δοχείο με μέλι και ένα καρύδι, το οποίο βουτά στο μέλι και αλείφει το πρόσωπό της σταυρωτά, στο μέτωπο, το σαγόνι και τα δύο μάγουλα, δίνοντάς το κατόπιν να το φάει (σ. 56). Πρόκειται για μια μαγική τελετή, που αποσκοπεί στον εξευμενισμό των κακοποιών πνευμάτων ή των πνευμάτων του σπιτιού, που ελλοχεύουν, αλλά και στην αναλογική εξασφάλιση ευτυχίας και καλοζωίας στο νέο ζευγάρι· εντάσσεται σε μια ευρύτερη κατηγορία μαγικών πράξεων που οριοθετεί την είσοδο του νέου ζευγαριού¹⁰, και ιδιαίτερα της νύφης, στο σπίτι, την αναγνώριση και την ενσωμάτωσή της στην οικογένεια, σε κοινωνικό και συμβολικό — μαγικό επίπεδο, στο πλαίσιο των διαβατηρίων

7. Πρβλ., για αντίστοιχες προσφορές άλλων ελληνικών τόπων, Ν. Γ. Πολίτης, «Τα αυγά του Πάσχα», Λαογραφικά Σύμμεικτα 1. Εν Αθήναις 1920, σ. 74-76 και Sartori, «Osterei», Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 6 (1934), στ. 1327-1333.

8. Βλ. σχετικά Ευρ. Αντζουλάτου -Ρετσίλα, Τα στέφανα του γάμου στη νεώτερη Ελλάδα. Αθήνα 1980, σ. 66, 79. ΚΛ, χφ. 1959, σ. 29 (Εμμ. Σορώτος, Οία Θήρας). ΚΜΣ (= Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών), χφ. Αραβανί Νίγδης Καππαδοκίας, Ελένη Γαζή.

9. Πρβλ. Ευρ. Αντζουλάτου -Ρετσίλα, ό.π., σ. 90 και Δ. Σ. Λουκάτος, «'Αμπελος», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 2, στ. 392-393. Επίσης Μιχ. Σκανδαλίδης, Η Χάλκη της Δωδεκανήσου (Κοινωνιολογία-Ηθογραφία). Αθήνα 1965, σ. 76, 77.

10. Αντίστοιχες πληροφορίες βλ. και Ν. Γ. Πολίτης, «Ο γάμος παρά τοις νεωτέροις Έλλησι», Λαογραφικά Σύμμεικτα 3. Εν Αθήναις 1931, σ. 292. Κ. Α. Ρωμαίος, «Το υνί κατά τον γάμον», Λαογραφία 7 (1923), σ. 357. 'Αγγ. Δευτεράτος, ό.π., σ. 260. Ανάλογες δοξασίες για το κατώφλι ως έδρα δαιμόνων βλ. και Ε. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig-Berlin 1911, σ. 142 και L. Radermacher, Beiträge zur Volks-Kunde aus dem Gebiet der Antike. Wien 1918, σ. 65.

εθίμων (rites de passage)¹¹ που ορίζουν τις μεγάλες στιγμές της ανθρώπινης ζωής (γέννηση-γάμο-θάνατο).

Τέλος, ανάλογες χρήσεις αναίμακτων προσφορών παρατηρούνται στα έθιμα της Θάσου που συνοδεύουν το γεγονός του θανάτου. Η προσφορά από τους συγγενείς του νεκρού, στην πόρτα του νεκροταφείου και μετά την ταφή, της «μακαριάς» (ψωμί, κόλλυβα, χαλβάς και ρακί, σ. 63), η παράθεση γεύματος μετά την ταφή με ψάρια, χταπόδια, πίτα και πιλάφι, αλλά με απαγορευμένο το κρέας (σ. 64), ο «κολλυβόσμος», με τον οποίο γίνεται η πρόσκληση στο μνημόσυνο (σ. 65), αλλά και η προσφορά παξιμαδιού κατά τη λειτουργία που προηγείται του μνημοσύνου και αμέσως μετά το ευαγγέλιο (σ. 66), ουσιαστικά έχουν θέση τέτοιων αναίμακτων προσφορών, σχετικών με την ψυχή του νεκρού και τη μεταθανάτια τύχη του¹².

Καθαρή μορφή αναίμακτων προσφορών αποτελούν τα κόλλυβα, τόσο των μνημοσύνων (σ. 67) όσο και των Ψυχοσαββάτων (σ. 69), που συνδέονται μάλιστα, σύμφωνα με μια πανελλήνια πρακτική, με την πρόκληση μαντικών ονείρων περί γάμου¹³. Τα κόλλυβα του Ψυχοσαββάτου συνοδεύονται από την κατασκευή των «κουλουριών», μικρών ψωμιών σταυρωμένων με την προσφορική σφραγίδα και ζυμωμένων με σταφίδες, που μοιράζονται στα φτωχά παιδιά (σ. 68). Το ίδιο φυσικά μπορεί να παρατηρηθεί και για τους λειτουργικούς άρτους (πρόσφορα) που προσφέρονται στον ναό μαζί με λάδι, λιβάνι και κεριά για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, και οι οποίοι αποτελούν την κατεξοχήν αναίμακτη προσφορά της ορθόδοξης λατρείας, ακόμη και στην πιο παραδοσιακή εκδοχή της¹⁴.

Η προσφορική αυτή λειτουργικότητα του ψωμιού ενισχύει τις ήδη γνωστές αντιλήψεις για την ιερότητά του· πρακτική έκφρασή τους αποτελεί η απαγόρευση να πατά κάποιος το ψωμί ή να το βάζει ανάποδα και η αντίληψη ότι αν κανείς κοιμηθεί πάνω σε ψίχουλα θα βλέπει συνεχώς όνειρα (σ. 85). Παρόμοιες εξάλλου αντιλήψεις θεωρούν ευοίωνο το χύσιμο κρασιού και δυσοίωνο το χύσιμο ρακής, κάτι που ίσως σχετίζεται με τη χρήση του δεύτερου αυτού

11. Για τον όρο, την ελληνική μετάφραση και τη σημασία του βλ. *Μ. Γ. Βαρβούνης*, «Λαογραφικά σημειώματα στους ομηρικούς ύμνους «Εις Αφροδίτην» (Allen V και VI)», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 19 (1992), σ. 549 και σημ. 14.

12. Για τη σχέση των τροφών με τα έθιμα του θανάτου βλ. ενδεικτικά *Μ. Γ. Βαρβούνης*, «Η παρουσία τροφών στα έθιμα του θανάτου της περιοχής της Ναυπάκτου», *Ναυπακτικά* 6 (1992-93), σ. 705-718, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. Πρβλ. και *Ν. Γ. Πολίτης*, «Μαγικά τελεταί προς πρόκλησιν μαντικών ονείρων περί γάμου», *Λαογραφία* 3 (1911), σ. 3-50. *Μ. Στεφανίδης*, «Ονειροπομποί», *Λαογραφία* 7 (1923), σ. 259-265, όπου σχετική βιβλιογραφία με παραδείγματα.

14. Για την πρακτική αυτή βλ. και *Μ. Γ. Βαρβούνης*, *Λαϊκή λατρεία... ό.π.*, σ. 92-94.

ποτού στα νεκρικά έθιμα, οπότε και μπορεί να εξουδετερωθεί αν χυθεί πάνω του νερό (σ. 89). Και στην περίπτωση αυτή ίσως επιβιώνουν απόψεις για τη σπονδική—προσφορική χρήση των ποτών.

Αναίμακτες προσφορές έχουμε και σε διάφορους σταθμούς του λαϊκού εορτολογίου. Κατά την εορτή του αγίου Μοδέστου για παράδειγμα (16 Δεκεμβρίου), προστάτη των ζώων¹⁵, όσοι έχουν ζώα προσφέρουν έναν προσφορικό άρτο («λειτουργιά») στον ναό για να εξασφαλίσουν την προστασία τους από τον άγιο (σ. 102). Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε να υπαχθεί το χριστόψωμο των Χριστουγέννων, με την τελετουργική παρασκευή και την αντίστοιχη κατανάλωση (σ. 103), αλλά και η βασιλόπιτα της Πρωτοχρονιάς¹⁶, με το ιδιαίτερος συμβολικό στόλισμά της (σ. 104) και την τελετουργική κοπή και κατανάλωσή της (σ. 105) ή ακόμη και η πίτα των Θεοφανείων («φωτόπιτα»), που κόβεται επίσης τελετουργικά και συνδέεται με διάφορα μαντεύματα για την υπόλοιπη χρονιά (σ. 107-108).

Σε ορισμένες περιπτώσεις κατασκευάζονται γλυκίσματα, που συνδέονται όμως με συγκεκριμένο εορτολογικό σταθμό, όπως οι τηγανίτες που διανέμονται στη γιορτή των αγίων Σαράντα (9 Μαρτίου, σ. 116)¹⁷. Τέλος, αναίμακτη προσφορά αποτελεί και η προσφορά των πρώτων σταφυλιών στον ναό ως απαρχών, κατά τη γιορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αυγούστου), τα οποία «διαβάζονται» από τον ιερέα και διανέμονται στο εκκλησίασμα¹⁸, ενώ αφήνονται και πάνω στους τάφους των νεκρών, στο νεκροταφείο· η προσφορά αυτή ορίζει και την αρχή του τρύγου (σ. 122).

Από όσα παραπάνω αναφέρθηκαν προκύπτει, νομίζω, ότι το φαινόμενο των αναίμακτων προσφορών είναι ευρύτερο των ορίων του λαϊκού εορτολογίου, καθώς περιλαμβάνει και περιπτώσεις των λεγομένων προχριστιανικών επιβιώσεων, που παρατηρούνται σήμερα στα έθιμα του ελληνικού λαού. Βεβαίως το υλικό προέρχεται μόνο από ένα χωριό του νησιού, την Καλλιράχη, γεγονός

15. Βλ. και Γ. Μέγας, *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*. Αθήνα 1963, σ. 36. Στ. 'Ημελλος, «Ο άγιος Μόδεστος εν Νάξω», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1966), σ. 376-381.

16. Πρβλ. Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 36-37. Επίσης το κείμενο του *Em. Schneeweis*, στον τόμο *OI. Bockhorn - H. P. Fielhauer, Kulturelles Erbe und Aneignung. Festschrift für Richard Wolfram zum 80. Geburtstag*. Wien 1982, σ. 207-232.

17. Για τη γιορτή αυτή στον ελληνικό λαό βλ. Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 138. *Ιω. Ράμφος*, *Αγιολογικά Μελετήματα* 2. Αθήνα 1948, σ. 27-43.

18. Για αντίστοιχες πληροφορίες από άλλες περιοχές του Ελληνισμού βλ. *Μ. Γ. Βαγβούνης*, *Λαϊκή λατρεία... ό.π.*, σ. 228. ΣΛ (= Σπουδαστήριο Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών) χφ. 2739, σ. 28 (Μαυρατζαίοι Σάμου, Εμμ. Χατζημανώλης, 1975-76). Δ. Λουκάτος, *Τα καλοκαιρινά*. Αθήνα 1981, σ. 129.

που καθιστά τη σημασία του απλώς ενδεικτική και επιβάλλει τη συνέχιση της έρευνας και σε άλλα χωριά της Θάσου, οπότε θα προκύψουν περισσότερα παραδείγματα για τη διερεύνηση του ίδιου θέματος.

Από τα όσα πάντως παρατέθηκαν ήδη γίνεται φανερό ότι οι αναίμακτες προσφορές αποτελούν ένα ιδιαίτερος σημαντικό κεφάλαιο του κλάδου της θρησκευτικής λαογραφίας. Στο ζήτημα αυτό εμπλέκονται και τα θέματα της χρήσης τροφών και χαρακτηριστικών ειδών διατροφής στο πλαίσιο του εθιμικού κύκλου του ελληνικού λαού, καθώς οι προσφορές και η προσφορική διαδικασία είναι ένας τομέας παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς πολύ ευρύτερος από την απλή προσφορά ειδών στους ναούς για τη διεξαγωγή της λατρείας.

Ως σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και το θείον, οι αναίμακτες προσφορές διέπονται από την ανταποδοτική πρακτική (*do ut des*)¹⁹ που προσδιορίζει την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο αυτό οι αιματηρές και οι αναίμακτες προσφορές αποτελούν τους δύο κλάδους της προσφορικής διαδικασίας, που με τη σειρά της καθορίζει την τελετουργική σχέση του ανθρώπου με το θείον στο παραδοσιακό σύστημα πίστης και λατρείας, το οποίο εξετάζει ο κλάδος της θρησκευτικής λαογραφίας· εδώ βεβαίως ανήκουν και τα παραδείγματα από τον παραδοσιακό πολιτισμό της Θάσου, που εξετάστηκαν παραπάνω.

19. Βλ. σχετικά Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», Δωδώνη 16:1 (1987), σ. 253-265, όπου βιβλιογραφία και παραδείγματα.